

Seksuele terminologie en beleving:

over woorden en waarden, weten en wensen

door A. van Waning

Inleiding

In het onlangs heruitgegeven Erotisch Woordenboek (red. H. Heestermans) passeren vele honderden beeldende termen, vertederende, soms shockerende metaforen en eufemismen zoals die de laatste vier eeuwen in de Nederlandse taal gebezigd zijn en worden, de revue. Battus plaatste in Vrij Nederland (20-12-'80) enige kwantitatieve aantekeningen bij de verzameling: onze vocabulaire lijkt schraal af te steken bij de Franse. Om maar wat te noemen: in de 'Sémiologie de la sexualité' (1978) geeft Pierre Guiraud voor het manlijk en vrouwlijk geslachtsorgaan 1200 termen, terwijl er in het Nederlands 500 worden genoemd; voor het bedrijven van de liefde is de stand Frankrijk-Nederland zelfs 1500 tegen 400. Wijst dit, zo vraagt Battus zich af, op grotere taalrijkdom in het Frans, of op grotere ijver van Guiraud?

Dit stuk kan gezien worden als een verkenning op het gebied van de relatie tussen seksuele terminologie en beleving. Het gaat hierbij om een meer kwalitatieve benadering, en om overdenkingen waartoe de uitgave van het Erotisch Woordenboek de directe aanleiding vormt. Interesse op dit terrein wordt gevoed vanuit de ervaringen als consulterend (kinder)psychiater met lichamelijk zieke kinderen. In de contacten met zieke, maar ook met niet-zieke kinderen en volwassenen komen ideeën over lichaam en seksualiteit regelmatig ter sprake. In onze opleidingen leren we ons woordgebruik, zeker wanneer het gaat om beladen onderwerpen, aan te passen aan dat van de cliënt. Bij dezelfde naam noemen is één ding, kennen en begrijpen van achter de woorden liggende voorstellingen en fantasieën is een ander.

Wanneer we het Erotisch Woordenboek (verder afgekort als EW) doorbladeren, treffen we als synoniemen voor coïteren bij voorbeeld aan: wafelbakken, kousen stoppen, elkaar bevuilen, elkaar verslaan, wijden en rijden en vele andere, sterk uiteenlopende

---

Schrijfster werkt als wetenschappelijk medewerkster bij de afd. Kinderpsychiatrie en bij de Adolescentenkliniek AZUA, Tafelbergweg 25, 1105 BC Amsterdam-Zuidoost.

uitdrukkingen. Waar komen ze vandaan? De termen en metaforen – in het boek met bronnen en jaartallen vermeld, reikend van onze 16e-eeuwse poëten tot de hedendaagse Jan Cremer en Jan Wolkers – zijn niet voor niets zoals ze zijn. Ze kunnen aan meer algemene en aan meer persoonlijke ervaringen worden ontleend, en hebben een heel verschillende gevoelswaarde.

Een hieronder uit te werken aspect van de terminologie is de vaststelling dat we in de 'volwassen' seksuele terminologie zoals weergegeven in het EW 'in een notedop' de verwarrende, soms meer opwindende, soms meer beangstigende fantasieën en voorstellingen van kinderen kunnen terugvinden.

De fantasieën van de kinderen worden de metaforen van de grote mensen. Veel 'kinderlijke' fantasieën houden zich echter niet aan leeftijden. Dit kan op zich probleemloos, zelfs prettig zijn, maar ook storend werken, zoals men dat in de psychotherapeutische praktijk kan ervaren. Dat de termen van de volwassenen ook de belevingswereld van het kind zullen beïnvloeden, is een andere kant van de medaille en een tweede aspect van de terminologie waarop hieronder zal worden ingegaan.

Deze wederzijdse beïnvloeding sluit aan bij de linguïstische relativiteitshypothese van Sapir-Whorf: 'de werkelijkheid beïnvloedt de taal, en de taal in woorden – de linguïstische taal – beïnvloedt de wijze waarop men de werkelijkheid ziet en interpreteert'. (zie b.v. Appel e.a., 1976; Tervoort e.a., 1972)

De kern van dit verhaal is de wederzijdse beïnvloeding tussen belevingswereld en taal op het gebied van de seksualiteit, in de ontwikkeling van kind tot volwassene en mede tegen de achtergrond van een historische ontwikkeling.

Allereerst wordt het een en ander gezegd over de ontwikkeling van een beeld van eigen lichaam en seksualiteit bij het kind, en over de relatie tussen voorlichting en fantasie.

Vervolgens wordt ingegaan op de terminologie zoals we die in het EW aantreffen. We putten hierbij uit een literaire neerslag van ideeën door de eeuwen heen, 'de volksmond', en wagen ons, door deze termen met de kinderlijke fantasiewereld te verbinden op speculatief lexico-psycho-archeologisch terrein. Verbanden worden aangegeven tussen terminologie en fantasieën zoals we die vinden in de verschillende ontwikkelingsfasen, bij de koppeling van seksualiteit met geweld en bij onwetendheid betreffende de anatomie. Aangegeven wordt dat het hierbij om kinder- én volwassen fantasieën gaat. Dit alles sluit aan bij het eerste deel van de Sapir-Whorf hypothese: de belevingswereld beïnvloedt de taal. Daarna wordt gekeken naar het tweede deel van de hypothese – de taal die de belevingswereld beïnvloedt –, toegepast op de literaire neerslag van de man-vrouw verhouding zoals die ook in spreekwoorden en gezegden tot ons komt.

De volgende paragraaf biedt in vogelvlucht een blik op de historische ontwikkeling van de verbale seksuele cultuur, de verschuivingen in 'aanvaardbare' terminologie, en de betekenis daarvan voor de seksuele beleving. Tot besluit wordt vastgesteld hoezeer sommi-

ge volwassenen van vroegere belevingen vervreemd kunnen zijn; in de taal neergelegde fantasieën vormen een zwak geheugensteuntje. Deze vervreemding betekent een verarming omdat ze het begrijpen van kinderen en hun fantasieën belemmert; tevens kan ze voor de volwassene zelf bron zijn van emotionele problemen.

De kinderlijke belevingswereld

De fantasieën en gevoelens van kinderen zijn sterk verbonden met hun leeftijd en ontwikkelingsfase; ze sluiten aan bij de waarnemingen en voorstellingen, cognitieve en emotionele mogelijkheden van dat moment.

In zijn theorieën over de *cognitieve* ontwikkeling – waarneming, taal, denken – stelt Piaget dat het jonge kind, begrensd door de mogelijkheden van zijn verwerkingsapparaat, informatie uit de buitenwereld opneemt (assimilatie) en tegelijk onder invloed van de opgedane ervaring dat verwerkingsapparaat aanpast (accommodatie). In de adaptatie, als evenwicht tussen assimilatie en accommodatie, ziet Piaget (1964) de drijvende kracht bij de gang door de verschillende fasen van cognitieve ontwikkeling.

Freud is de grondlegger van de psychologie van de emotionele en m.n. *psychoseksuele* ontwikkeling van het kind, die hieronder nader wordt uitgewerkt.

Bij hun verschillen in benadering zijn Freud en Piaget het erover eens dat de kinderlijke nieuwsgierigheid naar waar baby's vandaan komen een belangrijke motor vormt in hun intellectuele ontwikkeling. 'Het eerste Ik is een Lichaams-Ik': het heel jonge kind 'is' en voelt zich wat het aan het lichaam ervaart. Pas geleidelijk aan ontwikkelt zich een Ik dat op het eigen lichaam kan reflecteren.

Lichaamsbeeld

Een vierjarige zal zich nog moeilijk een beeld kunnen vormen van een hart als 'pomp' verbonden met een netwerk van bloedvaten; een achtjarige kan dat beter plaatsen. Met 6 à 7 jaar heeft zich een min of meer compleet 'lichaamsbeeld' gevormd, dat gedurende het hele leven voornamelijk 'lateraal bewust' is: het is er, maar je staat er meestal niet bij stil. In de loop van de ontwikkeling is dit lichaamsbeeld zich vanuit diffuse ervaringen steeds meer gaan differentiëren, met wisselend focus op de verschillende lichaamszones. In de psychoanalytische opvatting over de libidineuze fase breidt het zich uit via o.a. huid, mond, darm-anus naar genitaalstreek. Wanneer de taalontwikkeling op gang komt leert het kind de omgeving te benoemen en kan het in woordsymbolen gaan communiceren met anderen; tegelijkertijd moet het voor het nieuw verworven sociale perspectief van de taal een deel van de directe originele kijk op het eigen lichaam en de voorwerpen uit de omgeving opgeven (vgl. Schachtel, 1959). Het beeld van lichaam en 'seksualiteit' zoals een kind dat heeft vormt zich aanvankelijk in een periode waarin vooral magisch, symbolisch gedacht wordt. Het legt de basis voor het beeld dat de volwassene heeft – bij wie het denken veel meer

logisch-causaal en realiteitsgericht is gaan verlopen – en zal vanuit het onbewuste dit volwassen beeld blijven beïnvloeden. Inmiddels is de 'latentietijd' – lang niet zo latent als het vroeger leek – gepasseerd, en heeft de puberteit voor een intensivering van het lichaamsbewustzijn gezorgd.

Voorlichting en fantasie

In onze tijd worden vele lansen gebroken voor openheid en vroege seksuele voorlichting aan kinderen. Het is indrukwekkend om te zien hoe dezen daarmee omgaan. Niet zelden zien we kinderen die 'alles al weten' en een vocabulaire vol eieren, zaad en bevruchting hanteren. In de loop van gesprekken of behandeling kan echter blijken dat hun voorstellingen over voortplanting even fantastisch en origineel zijn als die van hun minder voorgelichte leeftijdsgenootjes. Het blijkt dat kinderen uit de boekjes en uit de door hun ouders zorgvuldig voorbereide verhalen, die ze begrijpend in zich op lijken te nemen, vaak die details vasthouden die in hun eigen ideeënsysteem passen; en dat de rest van de informatie zó geplooid wordt dat oude overtuigingen worden bevestigd. De fantasieën zijn sterk gekleurd door wat het kind tot dan toe aan het eigen lichaam heeft kunnen ervaren. Binnen de hieruit verworven emotionele en feitelijke 'kennis' zal het kind nieuwe informatie een plaatsje geven. Met het voorstellingsvermogen en de bijbehorende (beeld)-taal op dát moment als instrumentarium moet steeds een oplossing worden gevonden voor intrigerende oervragen als 'waar kom ik vandaan?' en 'hoe worden kinderen gemaakt?'

In 1908 schreef Freud zijn 'Über infantile Sexualtheorien', waarbij hij o. a. verwijst naar de analyse van de 'Kleine Hans'. Hij stelt dat alle kinderen vroeger of later door de volgende fantasie-fasen heengaan:

- (a) over het geslachtsverschil jongen-meisje: de 'alle-mensen-ook-vrouwen-hebben-een-penis'-fantasie;
- (b) de fantasie dat het in moeders buik gegroeide kindje eruit komt zoals ontlasting;
- (c) de fantasie dat wat vader en moeder samen doen te maken heeft met vechten, kapot maken (sadistische coïtustheorie); welk idee kan worden versterkt door het horen over menstruatie en menstruatiebloed.

Deze uitspraken zijn nadien aangevuld, gemodificeerd, gerelativeerd; maar ze hebben zeker niet afgedaan.

De voorstelling zoals beschreven bij (b) sluit aan bij de zgn. 'cloacatheorie' volgens welke kinderen aanvankelijk een beeld hebben van één ruimte in en één opening vanuit de buik bij de vrouw, zonder differentiatie van anaal en genitaal gebeuren. Fantasieën in deze sfeer – óók t. a. v. de man – kunnen aanleiding zijn tot problemen bij het zindelijk worden.

Bij de 6-jarige Tom, met wie ik in contact kwam n. a. v. zijn obstipatie en encopresis was sprake van een inconsequente zindelijkheidstraining en een problematische gezinssituatie; de ouders waren gepreoccupeerd met infertiliteitsproblemen, waarvoor 'in het geheim' onderzoek gaande was. Onze hypothese dat Toms zindelijk-

heidsprobleem en de dynamiek van zijn bolle-buik-fantasieën verband kon houden met de infertiliteit werd in de therapie bevestigd. Tom gaf aan hoe hij met zijn dikke buik de zwangerschap imiteerde die moeder niet vergund was; hij liet o.a. moeder en vader triomferend zien dat hem wél lukte wat zij samen niet voor elkaar konden krijgen. Ook leek er iets mee te spelen van rivaliteit bij voorbaat met een toekomstig zusje of broertje: zolang dat maar in zijn buik zat hoefde hij de aandacht van de ouders niet met een babytje te gaan delen (uitgebreider publikatie over de behandeling met Tom volgt binnenkort).

Aansluitend bij (c): Ook door velen na Freud is geschreven over de zgn. 'oer-scène' (overzicht b.v. Esman, 1978); hiermee wordt bedoeld op de fantasieën over en de waarneming van seksueel verkeer tussen de ouders door het jonge kind. Kinderen ervaren dit vaak als een agressief gebeuren; de beleving wordt natuurlijk wel beïnvloed door de gezinssfeer en wijze van omgaan met elkaar en de hele culturele context.

Ook zonder de toevoeging van ooievaar- en kooltheorieën blijven er genoeg vraagtekens en verwarringen over. Bernstein (1978) geeft een boeiend overzicht van soorten fantasieën bij kinderen in verschillende fasen van cognitieve ontwikkeling, aansluitend bij Piagets theorieën. Selma Fraiberg (1951) beschrijft vanuit haar praktijkervaring hoe afbeeldingen van ei, zaad en navelstreng met verrassende helderheid in het geheugen van een kind blijken te worden opgenomen, waar ze vaak samenvloeien met oudere archaische beelden die het kind nooit heeft opgegeven. Op een plaatje kan een zaadcel, door de microscoop gezien, op een knikker lijken. Een kind kan zich voor vele raadsels geplaatst zien: kan die er alleen uit als de plasser wordt opengesneden – en hoe komen er dan nieuwe knikkers in de teelballen?

Een moeder vertelde me over de verwarring van haar 4-jarige zoon Erik. Op de kleuterschool had een klasgenootje in het kringgesprek verteld dat hij naar het ziekenhuis moest voor een operatie 'om z'n balletjes wat lager vast te maken, die zaten te hoog' (cryptorchisme-operatie). Met gefronst voorhoofd, wrijvend met de hand over een bobbeltje in z'n hals vraagt Erik die avond ongerust: 'mam, zit mijn balletje nu al zó hoog?'

In vele fantasieën moeten zaad en kinderen in en uit kunnen gaan door navel, anus en mond. Andere fantasieën: een dikke buik betekent een kindje, dus als je veel eet kan er een ontlastingsbaby komen; vader plast een kindje in moeder; moeders moeten opengesneden worden om het kindje eruit te laten. Snijfantasieën kunnen na ontdekking van het geslachtsverschil ook aansluiten bij voorstellingen van het meisje dat de penis haar afgenomen zou zijn en bij de angst van de jongen de penis te kunnen verliezen.

Als we de psychoanalytische terminologie van de libidineuze fasen aanhouden, kunnen we zeggen dat in veel fantasieën orale (mond, eten, spugen), anale (anus, darm, ontlasting), urethrale (plas, plas-zaadverwarring) en fallische (penis/baby) voorstellingen verwerkt zijn. Dierenvoorbeelden kunnen een kind ook danig in de war brengen: moeder-vis legt eitjes en vader-vis eet ze op! De term 'zaad', bekend uit de plantenwereld, wekt ongegronde verwachtingen.

gen: als je zaadjes in moeders tuin zaait zou je samen met haar een babytje kunnen krijgen!

Kort samengevat valt bij de kinderlijke voorstellingen in het algemeen op:

- (1) de herkenbaarheid van de libidineuze fasen, met bijbehorende zones en gevoelens;
- (2) het beeld van gewelddadigheid: vechten, bloed;
- (3) 'verwarringen' in de anatomische sfeer t.a.v. lichaamsbouw, in- en uitgangen.

'De volksmond'

Terug naar de terminologie. Wanneer we volkswijsheden, gezegden, benamingen van seksualia van de 16e eeuw tot nu bekijken, is het frappant te zien hoezeer die soms aan lijken te sluiten bij de kinderlijke voorstellingen van seksualiteit. De hierboven genoemde zijn erin terug te vinden. Met het adagium 'in de ontogenese herkent men een snelle herhaling van de fylogenese' wordt bedoeld dat in de ontwikkeling van het individu de ontwikkeling van de soort herkenbaar is. Anders gezegd: een kind doorloopt in snel tempo de wordingsgeschiedenis van de mensheid, biologisch-anatomisch, maar ook psychologisch. De 'fylogenese' van seksuele denkbeelden en woorden door de eeuwen heen lijkt aan te sluiten bij de 'ontogenese', de denkbeelden bij het individu. Er is een geleidelijke toename van anatomische kennis door de eeuwen heen en bij de ontwikkeling van kind tot volwassene, maar oude driftmatige voorstellingen blijven doorspelen.

De hieronder gegeven voorbeelden van terminologie vormen grotendeels een selectie uit het EW en kunnen gezien worden in het licht van de eerste helft van de Sapir-Whorf hypothese: de belevingswereld beïnvloedt de taal. Wij gaan hieronder vooral in op het lexicale (woord-)niveau, terwijl daarnaast het grammatische niveau (taalstructuur) als betekenisvol in de relatie met cultuur en beleving wordt beschouwd.

Het is hier overigens niet de plaats om dieper in te gaan op de Sapir-Whorf hypothese, noch op de hypothese vanuit de theorie van Piaget, dat de algemene cognitieve vaardigheden die onmisbaar zijn voor mentale activiteiten cultuur-onafhankelijk zouden zijn (zie voor kanttekeningen hierbij b.v. Appel e.a., 1976). De voorstellingen zoals boven genoemd, die aansluiten bij de cognitieve en emotionele ontwikkelingsfase, zullen door een paar eeuwen binnen één cultuur weinig veranderd zijn. Alleen de uiteindelijke inhoud van het 'weten' zal door voortgeschreden kennis verschillen.

Een andere kwestie is het taalgebruik, de mate van openheid en directheid in het benoemen van seksuele zaken. Op de fluctuaties in normen en waarden door de eeuwen heen binnen onze cultuur, die z'n weerslag vinden in het taalgebruik, wordt verderop ingegaan.

Libidineuze fasen

Als voorbeelden van termen die aansluiten bij de orale beleveningswereld kunnen veel synoniemen voor coïteren genoemd worden: *de hongersnood/dorst verdrijven, wafelbakken, eieren in de panslaan en proeven. Pruim, perzik en snoepgoed* worden gebezigd voor het vrouwlijk geslacht, evenals *keuken, kombuis, oven* ('Zij sprak gij bent een koekje, van 't deeg uyt mijn Man's Broekje, Schoon gij gebakken zijt in d'Oven van mijn Meyd, gij zijt van mijn Man', van Gijsen, 1715). Voorbeelden uit de anale sfeer zijn: *afgaan* (een orgasme hebben), *kakken, poepen, gatgemeen worden* ('Want sy, die nu had leren weten, Dat twee, meer konden doen, als een, Wiert met de klanten gatgemeen, Die op de winkel converseerden' Rusting, 1917) voor coïteren, verder *schijthuis* voor hoer en *een klisteer/lavement krijgen* voor beslapen worden. De anale spanning tussen vuil en schoon is terug te vinden in *bevuilen* en *bestruiven* voor zwanger maken en *een beurt geven* of *flink schoonmaken* voor coïteren. Als passend bij de urethrale fase kan genoemd worden het woord *pisbak* voor hoer en het (blijven) benoemen van het seksuele orgaan naar zijn niet-seksuele functie: de *plasser*. Bij de *fallisch* (-oedipale) fase gaat het om begrippen samenhangend met competitie, strijd, prestatie en hoffelijkheid. Deze blijven inhoudelijk een rol spelen in de latere seksualiteit en gebruikelijke terminologie: *veroveren, verslaan, te pakken nemen*, met nadruk op kwantiteit. Het rijmpje: 'Torentje, torentje bussekruit, wat hangt eruit, een gouden fluit, een gouden fluit met knopen, torentje is gebroken' wordt historisch verbonden met de ontploffing van de Delftse kruittoren in 1654, maar waarschijnlijk lijkt de seksuele connotatie van stoer-stijf/slap (Uyldert).

Seksualiteit en geweld

Bekend zijn de wapen-synoniemen voor het manlijk geslacht: *degen, lans, pik en piek* tegenover de schede. *Toernooi* en *tweegevecht* worden genoemd als termen voor het vrijen. 'Pimperellen' is afranselen: 'Ek sal jou piperrel, Dat jou pens opswel' (uit het Woordenboek der Nederlandsche Taal, 1865). Iets van het agressieve, maar ook beangstigende klinkt door in *afhakken* voor coïteren en in de termen *afrukken* en *afsjorren* voor masturbatie bij de jongens. De angst vinden we vooral in de 'vagina dentata'-achtige beelden bij benamingen van vrouwlijk geslacht als *mossel* en *oester* (om open te breken: 'de oestertjes die voor het mes gapen' ± 1830, maar ook: die dicht kunnen klemmen) en in de term *nijper* voor hoer. Dit alles 'avant la lettre', vóór Freuds benoeming van de castratie-angst en penisnijd. Iets van jaloezie en een neiging tot kleineren klinkt mogelijk door in het gezegde: 'och wat zijn er slappe dingen in de wereld, zei Grietje de wasvrouw en zij had een natten vaatdoek in de hand'.

Anatomische verwarring in metaforiek

De verwarring over 'hoe het in elkaar zit' zal voor een deel achterhaald zijn door kennis, toch mag de bekendheid bij volwassenen

met eigen lichaamsbouw niet overschat worden. Verwarringen t.a.v. de verschillende 'gaatjes' en hun functie zijn er vele. Verwarringen over 'hoe het werkt' zullen er zo mogelijk nog meer zijn: 'de hals van de lijfmoeder (baarmoeder) zuigt zo aengenamelijk in de verliefde weelden het zaed naar zich dat het springt uit de roede des mans' (Handboek van Venette, 1687). Het zal niet meer in de handboeken staan, maar dergelijke voorstellingen vigeren ook vandaag de dag.

Meer dan om 'verwarringen' lijkt het bij seksuele termen vaak te gaan over metaforen die voortvloeien uit een neiging tot versluiering. Er zijn veel metaforen in de zin van andere lichaamsdelen. Voor het mannelijk geslacht worden bij voorbeeld allerlei uitstekende delen genoemd: *neus* (nies = neusorgasme, Frans 'orgasme des pauvres'; 'an der Nase eines Mannes kennt man seinen Johannes'), *broekneus*, *derde been*, *vinger zonder nagel* en voor het vrouwlijk geslacht: *ondermond*, *mond zonder kies of tanden*. Een andere 'verwarring' ligt in het feit dat sommige woorden een manlijke én een vrouwlijk seksuele connotatie hebben, hetgeen zou kunnen duiden op associaties met de periode vóór het differentiatiestadium: regressie naar pre-conflictueel, of androgyn ideaal? Om een voorbeeld te geven: *muis*, met betekenissen die berusten op verschillende metaforische visies: (a) *muis* staat voor het manlijk lid tegenover *poes* – vagina – en in relatie met kat, vanouds symbool van wellust m.n. van de vrouwlijke libido; (b) *muis* slaat ook op het vrouwlijk geslachtsdeel, aansluitend bij *muizengat* en *muizenhol*, beide enbleem van zowel vagina als huwelijk.

Soms blijkt een diepere betekenis wat ver gezocht, de woorden kunnen uit verschillende dialectgebieden komen. Bij voorbeeld: *fluit* voor (a) manlijk lid (vgl. het blaasinstrument), (b) vrouwlijk geslachtsdeel; volgens Gezelle (die, naar verluidt, een speciale collectie erotische woorden aanlegde, die hij optekende bij het afnemen der biecht) ook *fleute*, *preute*. Een ander voorbeeld: van de Germaanse stam 'fid' – heen en weer gaan, of wrijven – kan zowel *vede* = penis, als *vedel* (strijkinstrument) voor vrouwlijk geslacht afgeleid worden. Verder staat *vlesboom* voor penis, maar ook voor een goedaardig baarmoedergezwel. Dat seksualiteit behalve met zonde en schaamte (schaamdelen, schaamhaar e.d.) ook met ziekte verbonden is blijkt uit uitdrukkingen als *gezwel* ('...en dat om een gezwel van 7 duimen groot, dat gij genezen kunt door 't stooten in Uw Schoot', 1785) en ook uit de termen *vrouwentrooster* en *ziekentrooster* voor penis.

Fantasieën bij kinderen en volwassenen

In de taal van de grote mensen, zoals geïllustreerd, vinden we de fantasieën en voorstellingen van de kinderen terug.

Het is nog niet zó lang geleden dat het idee dat ook volwassenen seksuele fantasieën zouden hebben, die dan bovendien nog zoveel 'kinderlijke' (vaak ervaren als: infantiel, waar je bóven moet staan) inhouden hadden, maar liefst weggefantaseerd werd. Het verbodene ervan blijkt uit de geschokte reacties wanneer er een boekje

over open werd gedaan. Boeken uit de romankunst, zoals zo vaak wanneer het om psychologische fenomenen gaat, banen de weg, of beter gezegd: weerspiegelen de emotionele ontwikkelingen die pas een fase later 'wetenschappelijk' benoemd en verwerkt kunnen worden.

Men kan lezen over romanfiguren, over grove – de Sade, al bijna twee eeuwen geleden – of over meer subtiele daden en fantasieën, bij voorbeeld bij Proust – lees hierover ook Halberstadt-Freud (1977) – en Joyce: Molly Bloom's fantasieën in *Ulysses*, een halve eeuw geleden. Dit geeft wèl een heel wat veiliger afstand dan te lezen over de fantasieën van de buurvrouw, van 'U en mij', zoals we die in de boeken van Nancy Friday voorgeschoteld krijgen. Haar recente boeken over seksuele fantasieën bij vrouwen en mannen, werden bij hun verschijnen als zeer 'schokkend' ervaren: de schok van het kennelijk taboe dat erop rustte, en de schok van de (geruststellende) herkenning. Rustige huismoeders, eerbare gezinsvaders, hoekstenen van onze maatschappij zouden fantasieën koesteren vol plas en poep, over geweld, seks met dieren, voorwerpen, familieleden, jong en oud; met groepen, hetero en homo, kortom over 'alles wat God en de Paus verboden hebben'. Sodomasochistische fantasieën lijken de kroon te spannen bij haar voorbeelden. Nancy Friday heeft door haar werkwijze via een oproep aan mannen en vrouwen om te schrijven wel een selectie van fantasieën ontvangen. Opgemerkt mag hierbij worden dat in de werkelijkheid van de volwassen seksuele beleving natuurlijk vele vormen van bevrediging aan alle lichaamszones en -poorten geïntegreerd genomen kunnen worden; en géén seksualiteit zonder enige gezonde agressie. De 'echte wetenschap' had het er intussen ook niet makkelijk mee. Eerder werd een verschil in denkwijze tussen het jonge kind en de volwassene aangestipt. Bij het kind overweegt het magisch-symbolische denken in beelden volgens het lustprincipe, het zgn. primair proces-denken, bij de volwassene het logisch-causale denken in woorden volgens het realiteitsprincipe: secundair proces. Primair proces in de volwassenheid kon buiten de droom in de vroegere wetenschappelijke literatuur maar weinig waardering oogsten, en werd al gauw geassocieerd met pathologie. Beter lijkt het ervan uit te gaan dat primair en secundair proces – in een wat nieuwere, ruimere conceptie: non-discursief en discursief symbolisch denken – van het begin af sámen optreden (Rycroft, 1979). Zolang verdringing en vervreemding niet al te storend tussenbeide komen, ontwikkelen ze zich samen in harmonie, waarbij de ene de creatieve verbeeldingskracht biedt en de ander de rationele basis van het leven. Een wat meer representatieve inhoudelijke en kwantitatieve benadering van seksuele fantasieën dan bij Friday wordt gevonden bij Wilson (1978) en bij Byrne, die in het 'Handbook of Sexuology' (Money en Musaph, 1977) een overzicht geeft van 'The imagery of sex'. Er zijn de laatste jaren vele soorten onderzoek gedaan, waarbij bij voorbeeld verschillen naar thema's aangegeven worden tussen mannen en vrouwen, bij dagdroom, masturbatie en coïtus, of onder de invloed van erotica. In het

algemeen zou blijken dat meer mannen dan vrouwen regelmatig seksuele fantasieën hebben, zo'n 60 t.g.o. 40%, een percentage dat tijdens seksuele activiteiten hoger ligt. Bekend is een onderzoek van Hunt in 1974, beschreven door beide bovengenoemde auteurs, waaruit wordt geconcludeerd dat de meest voorkomende masturbatiefantasie bij resp. 75 en 80% van mannen en vrouwen die van seksueel contact met de geliefde is. Daarnaast zijn er duidelijke verschillen: mannen fantaseren veel vaker dan vrouwen over seksuele omgang met vreemden, groepsseksen en het dwingen van iemand tot sexueel contact; vrouwen fantaseren vaker dan mannen over activiteiten die ze nooit in de realiteit zouden uitvoeren, over seks onder dwang en over homoseksuele relaties.

'De (normale) polymorf perverse mens fantaseert wat de neuroticus afweert en de pervers uitleeft', heet het. Genieten van seksuele fantasieën en dagdromen veronderstelt het vermogen deze van de werkelijkheid te scheiden. Wanneer de fantasie macht over de mens krijgt, wanneer ze vanuit grote beladenheid geheel afgeveerd moet worden, of wanneer er storende fantasieën zijn uit onwetendheid, kunnen deze het seksuele (be)leven onbewust of bewust, gepaard met schaamte en vooroordeel, op een heel nare manier beïnvloeden en een rol spelen bij problemen zoals de seksuoloog die te zien krijgt. De conclusie die uit dit alles te trekken valt luidt dat 'gezonde' volwassenen heel 'kinderlijke' seksuele fantasieën blijken te hebben, die heel prettig kunnen zijn en niet 'weg te denken', juist omdat de aanzet ervan in de kindertijd zo intens en met zoveel bevrediging beleefd kan zijn.

Taal en beleving: beïnvloeding van voorstellingen door woorden en uitdrukkingen

In het voorafgaande werd een poging gedaan om de ontwikkeling weer te geven van kind tot volwassene met betrekking tot seksuele voorstellingen en fantasieleven. Voorbeelden uit de terminologie werden genoemd als illustratie van de neerslag van de belevingswerkelijkheid in de taal.

In het nu volgende uitstapje wordt het accent verlegd naar de taal. Wittgenstein is bekend om zijn uitspraak: 'De grenzen van mijn taal zijn de grenzen van mijn wereld'. Hieronder wordt gekeken naar het tweede deel van de Sapir-Whorf hypothese: de beïnvloeding door de taal van de belevingswereld. Als voorbeeld wordt genomen de man-vrouw verhouding, zoals die in terminologie, uitdrukkingen en gezegden tot ons komt.

Welk beeld zal een hypothetische onbevooroordeelde lezer krijgen wanneer hij, om zich een indruk van de man-vrouw verhouding te vormen, het EW en het Spreekwoordenboek (Meesters, 1977) opslaat? In het EW zal hij volgens de optelsom van Battus bij voorbeeld 500 termen voor geslachtsdeel tegenkomen, waarvan 300 op het manlijke en 200 op het vrouwlijke geslacht van toepassing zijn. Deze verhouding doet geen recht aan het fallocentrisme dat, gezien de sfeer van de hele terminologie, door de eeuwen heen

hoogtij lijkt te hebben gevierd. Het manlijk lid wordt vaak benoemd met manlijke voornamen, een 'totum pro parte'-effect, waaruit blijkt hoezeer de penis bepalend is voor het algehele identiteitsgevoel van de man: *Frederik, Bello, Hansje-zonder-been*, zelfs *Sinterklaas* en de *Paus* worden genoemd. Een vergelijkbaar fenomeen voor de vrouw ten aanzien van de vagina, laat staan de clitoris is niet te vinden. De clitoris – zelfs als 'verkommerde penis' – komt men nergens tegen. Van onze taalschat zal het jonge meisje dus weinig hulp mogen verwachten bij het zich vormen van een gedifferentieerd beeld van eigen lichaam en seksualiteit. Opmerkelijk is de uitspraak van J. van Beverwijk in 1640 die stelt dat de zwangerschap wel pijnlijk is voor de vrouw maar dat de natuur hierin voorziet 'ende de vrouwen daarom dubbel vermaeck toevoegt'; het punt van een meervoudig orgasme, wat met Masters en Johnson – 'wetenschappelijk vastgesteld' – pas weer uit de post-victoriaanse mottenballen mag worden gehaald. Als belangrijke thema's in spreekwoorden komen naar voren:

(a) De vrouw is er alleen voor de seks; man, wees voor haar op je hoede. Bij voorbeeld: 'Die proeft een vrouw of een meloen die moet het van 't staartstuk doen', 'weest altijd schouw voor 't achterste van een ezel en 't voorste van een vrouw' en 'een meid en een aardappel kies je zelf'.

(b) De vrouw wordt gekleineerd en over haar wordt gemoraliseerd:

'Het kwaadste van de man is beter dan het beste van de vrouw'. Vaak lijkt de volkswijsheid een kerkdogma te weerspiegelen: 'de vrouw staat tot de man als het onvolmaakte en onvolwaardige (imperfectum, deficiens) tot het volmaakte (perfectum)' (Thomas van Aquino) of: 'de goddeloosheid van een man is beter dan een weldadige vrouw' (synode van Tyrnan in 1611, geciteerd door Deschner). Daarbij sluit aan: 'Een wijf zonder schelden vindt men zelden', met de welwillende toevoeging 'weinig spreken en stille zwijgen doet de vrouw veel ere krijgen'.

(c) De vrouw wordt met de hoer-madonna paradox opgescheept, en wat ze ook doet, 't is nooit goed. In de EW-termen-telling van Battus is na coïteren (400 synoniemen), penis (300) en vagina (200) 'hoer' een goede vierde met 150 termen. De maagd wordt niet serieus genomen: 'maagdenzuchten zijn maar kluchten', maar nog minder de ex-maagd: 'als de peer rijp is valt zij'; 'een rijpe peer valt dikwijls in de drek'. Met de uitdrukking: 'een vrouw die geeft biedt haar eer, een vrouw die neemt verkoopt haar eer, een vrouw die in ere wil leven mag geven noch nemen' wordt de vrouw opgescheept met een existentiële 'double-blind'. De vrouw als moeder is natuurlijk toch onontkoombaar: 'al is een moederhand arm, zij dekt warm'. De realiteit gebiedt een beetje te relativieren: 'Daar had nooit goed man kwaad wijf' en met enige moeite is er ook nog wel iets aardigs te vinden: 'Geen groter vreugde ter wereld dan dat man en vrouw in vrede leven'.

Die spreekwoorden zijn niet meer zo van deze tijd, kunnen we zeggen. Welke nieuwe zijn erbij gekomen? 'Marie wordt wijzer',

zeker, en steeds meer 'baas in eigen buik'. Bij dit ongetwijfeld wat 'gekleurde' intermezzo kunnen we ons toch afvragen of dit de beelden zijn die vanuit een collectief volks-onbewuste doorspelen naar kinderen van nu. Het spreekwoord is misschien niet het meest levende element uit onze taalcultuur om de Sapir-Whorf hypothese mee te illustreren. Maar ook in de gewone spreek- en schrijftaal zijn voorbeelden te over die iets over de man-vrouw verhouding weergeven. Er zijn termen als 'andermans', 'mankracht', 'mans genoeg zijn', die in gevoelswaarde vaak 'vermenst' zijn, maar toch niet voor niets zijn (gebleven) zoals ze zijn.

5. Veranderende seksuele terminologie en beleving

Het bovenstaande betrof de wederzijdse beïnvloeding van taal en beleving, waarbij enerzijds een weerspiegeling werd gevonden van kinderlijke en volwassen voorstellingen in de terminologie, en anderzijds een illustratie werd gegeven van de beïnvloeding van voorstellingen door woorden en uitdrukkingen. Hierbij kwam aan bod de ontwikkeling van de beleving van kind naar volwassene, gerelateerd aan een 'taalschat' van enige eeuwen zoals verzameld in het EW. Uit de EW-verzameling krijgen we géén inzicht in de frequentie van woordgebruik. Ook kan de gevoelswaarde die we nu kennen bij een bepaalde uitdrukking, anders zijn dan een paar eeuwen geleden. Wat betreft het aantal termen lijkt het begrijpelijk dat er in het veel grotere Franse taalgebied heel wat meer aan dialecttermen te inventariseren valt dan in het Nederlandse; met deze vaststelling moge Battus' vraag bij de start van dit verhaal voorlopig even gerelativeerd zijn. Het EW-assortiment geeft een waarschijnlijk redelijk representatieve som weer van termen zoals die in vier eeuwen in de literatuur te vinden zijn, een kleurrijke dwarsdoorsnede. Het laat echter géén conclusies toe met betrekking tot de ontwikkeling van de verbale seksuele cultuur en daarmee verbonden beleving. Op deze ontwikkeling zal hieronder worden ingegaan. Tot slot, ter completering, volgen enige opmerkingen over de ontwikkeling van de seksuele taal bij het individu.

Literatuur over seksueel taalgebruik door de eeuwen heen is niet dik gezaaid. Van Ussel (1966) beschrijft hoe in de 15e en in begin 16e eeuw een schrijver aan minder woordtaboes onderworpen was dan in de tweede helft van de 16e, in de 17e en 18e eeuw. Het verpreutingsproces in deze eeuwen is te zien als geleidelijke overgang van openbaarheid naar verhulling in de privé-sfeer. Het seksuele gaat schuil achter 'taalculissen'. Er is een toenemende censuur. In de 18e eeuw wordt steeds meer gebruik gemaakt van vage omschrijvingen. Daarnaast is er een verwetenschappelijking van de terminologie die neutraliserend werkt. In dit zelfde verband, sprekend over de 'Dämpfung der Triebe', over psychologisering en rationalisering beschrijft Elias (1969) de verinnerlijking van de angsten die uit de spanningen zoals die tussen drift en Ik bestaan, voortkomen. Hij gaat in op de hiermee gepaard gaande verschui-

ving van de grenzen van schaamtegevoelens en gêne. Het lijkt goed voorstelbaar dat deze verinnerlijking van de spanningen ook op seksueel gebied terug te vinden is in een in toenemende mate gedifferentieerder fantasielevens – waarmee we even raken aan het hiervoor beschrevene –.

In de 19e eeuw ontwikkelt zich de 'scientia sexualis' (seksuele wetenschap) fatsoenlijk en positivistisch, die lijkt te breken met de tradities van de 'ars erotica' (minnekunst) – voorzover daar in onze maatschappij sprake van was – maar er tegelijkertijd een subtiele vorm van kan zijn (Foucault, 1976). De scientia sexualis lijkt de ars erotica in een nieuwe gedemocratiseerde vorm in de 20e eeuw toch ook weer mogelijk te maken. De evolutie van de laatste eeuw lijkt te gaan in de richting van herwaardering en democratisering van het seksuele, van bedekking naar openheid, via een fase van gericht genitale seksualiteit naar meer integratie van seksualiteit en sensualiteit, een proces waarin o.a. de emancipatie van de vrouw, het ontdekken van betrouwbare anticonceptiemethodes en de dalende godsdienstzin een belangrijke rol hebben gespeeld.

In de ontwikkeling van de voorlichtingstechniek van de 18e naar de 20e eeuw is als het ware een 'fylogenetische' lijn te herkennen: voorbeelden uit de plantenwereld worden als minst schadelijk gezien, de dierenwereld is al riskanter en mag pas later, en over de mensenwereld doet men er zolang mogelijk het zwijgen toe.

Van Ussel (1975) stelt dat er sinds vele eeuwen een dubbele beweging plaatsvindt in de seksuele terminologie: een uitdrijving/expansie naast een aantrekking of attractie. Woorden die oorspronkelijk thuishoren in de 'kern', waar ze in hun geslachtelijke betekenis gebruikt worden, gaan over naar de randgebieden waar ze in een nieuwe, niet-geslachtelijke zin dienst doen. Hierdoor ontstaat een vacuüm in het midden, en dit wordt weer opgevuld met woorden afkomstig uit het randgebied die voortaan in nieuwe zin gebruikt worden. Ze duiden op symbolische, versluisde wijze de geslachtelijke inhoud van de kern aan. Het is alsof woorden die teveel direct zeggen onbruikbaar worden. Voorbeelden van het wegwerken van woorden die geslachtelijke betekenis hadden zijn vele van de bovengenoemde. Iets is 'klote', iemand is een 'zak': deze termen zijn gedeseksualiseerd. Niet meer (of nog niet) fatsoenlijk zijn woorden als paren, dekken, wippen, neuken, naaien. Aanvaardbaar zijn de randwoorden en -uitdrukkingen die toch eenduidig zijn geworden als samen slapen, naar bed gaan. Hierdoorheen speelt de waardering per gezin, subcultuur en geslacht, die aan de beweging een eigen kleur geeft. Volgens Van Ussel zou de geschiedenis van de seksuele terminologie aantonen dat het aantal woorden kleiner wordt, behalve voor wat de biologische aspecten betreft. Dit lijkt niet direct aan te sluiten bij een gepostuleerde ontwikkeling in meer sensueel-seksuele richting.

Wat valt er te zeggen over de relatie tussen kwantiteit en kwaliteit van termen en de wijze van beleven? De lezer van het Erotisch Woordenboek zal getroffen zijn door het feit dat woorden uit bijna alle levensgebieden zich blijken te lenen voor gebruik als seksuele

term. Huiselijk en ambachtelijk leven, flora en fauna, alle bieden wel aanknopingspunten. Een grote kwantiteit – veel termen, synoniemen, metaforen – kán (a) voortkomen uit gène, dus verhullend zijn; (b) een uiting zijn van gedifferentieerdheid in beleving volgens het principe dat wat meer plaats inneemt in de emotionele leefwereld een meer gedifferentieerde terminologie zal oproepen, vgl. de 15 woorden voor 'sneeuw' bij de Eskimo's. Er lijken redenen om aan te nemen dat in vroeger eeuwen (c) een derde, tijdsgebonden mogelijkheid de grootste rol speelt, waarbij de veelheid aan termen voor coïteren als: naaien, spinnen, weven, kousenstoppen, tric-traccen en knikkeren vooral iets zegt over de 'schaal' van 's mensen leefwereld, en de eigen ervaringen direct in termen uit het dagelijks bedrijf worden vertaald: dichterbij huis, bij werk, bij de natuur dan nu. In de 17e-18e eeuw zal de veelheid aan synoniemen ook zeker een verhullende functie hebben gehad. Hierbij aansluitend kan een meer recent onderzoek genoemd worden. In de VS vroegen Walsh e.a. (1974) 280 manlijke en vrouwlijke studenten zoveel mogelijk synoniemen op te schrijven voor 'seksuele gemeenschap hebben'. Mannen noemden er meer dan vrouwen (gemiddeld 9 vs 6), en kwamen in totaal tot meer verschillende woorden en uitdrukkingen dan vrouwen (160 vs 130). Vrouwen noemden vaker 'make love', wat te maken kan hebben met de grotere waarde die vrouwen aan liefde en tederheid hechten in de context van seksuele intimiteit. Treffend is dat 'fuck' zowel door mannen als vrouwen als meest bekend genoemd wordt, maar dat het door vrouwen veel minder als acceptabel gewaardeerd en gebruikt wordt. Dit zou te maken hebben met het feit dat het woord zo vaak gebruikt wordt in de zin van 'done to' in plaats van 'done with' (vgl. neuken in het Nederlands). Onderscheid wordt gemaakt tussen de denotatieve en de connotatieve betekenis. Ter illustratie voor de Nederlandse taal: seksuele gemeenschap hebben en 'kezen' hebben dezelfde denotatieve betekenis maar geheel andere connotatieve implicaties.

Bij de ontwikkeling van seksuele taal geldt dat het kind de eerste woorden aangereikt zal krijgen vanuit het gezin; later verruimt het aanbod zich naar vriendjes en vriendinnetjes, school, straat, boeken. Herma Vergouwe (1979) onderscheidt in haar voorlichtingsboekje 'Latijnse, gewone en vieze woorden'. Per kind zullen ze een andere gevoelswaarde hebben; en ook binnen een mensenleven zien we termen-verschuiving tussen 'kern' en randgebieden, afhankelijk van gezin en subcultuur waar iemand in verkeert. Koos- en troetelnaampjes, privé-termen spelen een belangrijke rol in liefdesrelaties. In sommige gezinnen is sprake van een eigen, soms heel originele neologistische terminologie; in andere wordt in alle talen gezwegen. Gevraagd naar 'hoe ze dat (plaatje van jongens- en meisjesgeslacht) bij hem thuis noemen' zei een jongetje me blozend: 'Dat noemen wij nooit'. 't Mag geen naam hebben' zeggen we als iets niet zo belangrijk is. Het gaat buiten het bestek van dit stuk om uitgebreider in te gaan op het onderwerp en de literatuur over seksuele opvoeding.

Eén artikel dat direct aansluit bij het bovenbesprokene – niet jong meer, maar nog steeds indrukwekkend en actueel – mag niet ongenoemd blijven: in 'Sexuele voorlichting als trauma' gaat Keilson (1953) in op kinderlijke fantasieën, voorlichting en hun relatie met de beleving en fantasieën van de eigen ouders ten aanzien van seksualiteit. Seksuele en lichaamsopvoeding, de overdracht van waarden, ook via de taal is een belangrijk onderdeel van algehele opvoeding. Waar een kind het meest van meeneemt is het voorbeeld, de instelling, verbaal en non-verbaal, van de eigen ouders.

Besluit

In het voorgaande werd gesteld dat de geschiedenis van de seksuele terminologie toont dat het aantal woorden kleiner wordt, behalve voor wat de biologische aspecten betreft: meer taal voor de 'technische' aspecten van seksualiteit, minder voor erotiek en sensualiteit? Parallel hieraan kunnen we misschien stellen dat in het geheel van het gevoelsleven in de loop van de ontwikkeling van kind tot volwassene lichamelijke gevoelens relatief een minder belangrijke plaats gaan innemen, behalve op het gebied van een gericht seksueel functioneren. Fantasieën en terminologie vormen een brug naar de kindertijd, en in de mate waarin ze shockeren blijkt hoezeer volwassenen van vroegere belevingen vervreemd kunnen zijn. Guus Kuyser (1980) stelt: 'Onze volwassenheidsopvatting, die meent dat volwassenheid afgeleerde kinderlijkheid is, moet vervangen worden door een opvatting die de volwassenheid ziet als kroon van het kinderlijke waarin niets kinderlijks verloren is gegaan'. Zeker; en ook deze kroon kent naast z'n lusten ook z'n lasten. Voeling houden met 'het kind in de volwassene', met diens taal en beleving kan helpen om meer te begrijpen van de kronkelige, creatieve maar ook soms beangstigende fantasieën die bewust en onbewust een rol spelen.

Het zal de hulpverlening aan kinderen en volwassenen ten goede komen.

Met speciale dank aan Bram van Stolk en Hans Heestermans, in goede herinnering aan stimulerende discussies.

Literatuur

- Appel, R., G. Hubers, G. Meijer (1976), *Sociolinguïstiek* Het Spectrum, Utrecht.
- Battus (1980), Venispagina, *Vrij Nederland*, 20-12-1980.
- Byrne, D. (1977), The imagery of sex In: J. Money en H. Musaph, ed., *Handbook of sexology*, Exc. Medica, Amsterdam/Londen/New York.
- Deschner, K. (1978), De Kerk en haar Kruis, *Vrij Nederland*, 9-9-1978.
- Elias, N. (1969), (oorspr. uitgave 1936); *Über den Prozess der Zivilisation*. Suhrkamp, Baden-Baden.
- Esman, A. H. (1978), The Primal Scene. *Psychoanalytic Study of the Child*, 28, 49-81. Hogarth Press, London.
- Foucault, M. (1976), *Histoire de la Sexualité*. Gallimard, Paris (Engelstalige uitgave: *The History of sexuality*. Vintage Books, New York.

- Fraiberg, S. (1951), 'Enlightenment and confusion'. *Psychoanalytic Study of the Child*, 6, 325-235. Imago, London.
- Freud, S. (1908), 'Über infantile Sexualtheorien'. *Gesammelte Werke VII*, 171-188. Imago, London.
- Friday, N. (1973), 'My secret garden, women's sexual fantasies'. Pocket Books Publ. Co., New York.
- Friday, N. (1980), 'Men in love, men's sexual fantasies'. Dell Publ. Co., New York.
- Halberstadt-Freud, H. C. (1977), 'Het sadomasochisme, Proust en Freud'. De Arbeiderspers, Amsterdam.
- Heestermans, H. (red.) (1980) 'Erotisch Woordenboek'. Het Spectrum, Utrecht, (Eerdere uitgave (1977): Erven Thomas Rap, Baarn.
- Keilson, H. (1953), 'Sexuele voorlichting als trauma'. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 8, 355-364.
- Kuijer, G. (1980), 'Het Geminachte kind'. De Arbeiderspers, Amsterdam.
- Meesters, G. A. (1977), 'Prisma Spreekwoordenboek'. Het Spectrum, Utrecht.
- Piaget, J. (oorsp. uitgave 1964, Ned. vertaling 1969), 'Zes psychologische studies'. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Rycroft, C. (1979), 'The innocence of dreams' Pantheon Books, New York.
- Schachtel, E. G. (1959), 'Metamorphosis, on the development of affect, perception, attention and memory'. Basic Books, New York.
- Tervoort, dr. B. Th. e.a. (1972), 'Psycholinguïstiek' Het Spectrum, Utrecht.
- Ussel, J. M. W. van (1966), 'Geschiedenis van het sexuele probleem'. Boom, Meppel/Amsterdam.
- Ussel, dr. J. M. W. van (1975), 'Intimiteit'. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Uyldert, M. 'Verborgene Wijsheid van Oude Rijmen'. De Driehoek, Amsterdam.
- Vergouwe, H. (1979), 'Plakboek 8+'. Bekadidakt, Baarn.
- Waning, A. van (1982), 'Obstipatie', encopresis en zwangerschap; over de behandeling met Tom en zijn ouders'. In: *Congresboek Ver. v. Kinder- en Jeugdpsychotherapie*. Acco, Leuven.
- Wilson, G. (1978), 'The secrets of sexual fantasy'. Dent & Sont Ltd., London.